УДК 821.134.2 - 31.09

Пронкевич О. В.

ПЕРШИЙ РОМАН КАМІЛО ХОСЕ СЕЛИ

Статтю присвячено українському перекладу роману Каміло Хосе Села «Родина Паскуаля Дуарте». У публікації йдеться про особистість письменника, а також про його стосунки з режимом Франко. Перший роман Сели є ключовим текстом історії іспанської прози після Громадянської війни, оскільки він розглядає тему насильства та змальовує людську ідентичність як багатошарове «я» залежно від процесу наратії.

Ключові слова: *тремендизм, екзистенційний роман, насильство, наррація ідентичності, наративні техніки.*

Статья посвящена украинскому переводу романа Камило Хосе Села «Семья Паскуаля Дуарте». В публикации речь идет о личности писателя, а также про его отношения с режимом Франко. Первый роман Селы является ключевым текстом истории испанской прозы после Гражданской войны, поскольку он рассматривает тему насилия и изображает идентичность человека как многослойное «я» в зависимости от процесса наррации.

Ключевые слова: *тремендизм, экзистенциальный роман, насилие, наррация идентичности, нарративные техники.*

The paper studies the first Ukrainian translation of Camilo José Cela's novel The Family of Pascual Duarte. The paper comments Cela's personality and the writer's relationship with the regime of Franco. Cela's first novel is presented as a key text in the history of the Spanish post-Civil war prose because it treats the problem of violence and depicts the human identity as elusive self focused constructed through narration.

Key words: *tremendism, existential novel, violence, narration of identity, narrative techniques.*

Каміло Хосе Села Трулок (1916-2002) – один із провідних іспанських письменників ХХ ст., лауреат Нобелівської премії з літератури 1989 року, Премії Сервантеса і Премії Принца Астурійського, інших престижних літературних премій, член Іспанської Королівської академії, автор, який за свої літературні досягнення отримав титул маркіза і чиїм ім'ям названо університет. На превеликий жаль, доводиться констатувати, що творчість цього класика іспанської літератури залишається майже невідомою українському культурному загалові. Коментарі, вміщені у підручниках, за якими навчаються українські студенти-філологи, фактично не відображають ту колосальну наукову літературу, яка написана з приводу Каміло Хосе Сели. З біографією письменника або із поверхневими нарисами його творчості (неповними й морально застарілими) познайомитись ще можна, але не з самими творами. Українською мовою було перекладено лише «Вулик» (автори перекладу П. Соколовський і Л. Березняк, вперше надруковано у журналі «Всесвіт» 1969 р., пізніше книга виходила окремим виданням), оповідання «Помаранчі – плоди зимові» (перекладач Г. Філіпчук, вміщено у книзі «Сучасна іспанська новела», 1986) та ще кілька окремих творів. Ось і виходить: всі чули про Селу, а насправді мало хто його читав. Публікація першого роману Каміло Хосе Села «Родина Паскуаля Дуарте», перекладеного С. Борщевським на замовлення видавництва «Країна мрій», – чудова нагода розпочати серйозне знайомство з цим видатним письменником.

Особистість Каміло Хосе Сели вражає своєю строкатістю, розмаїттям інтересів і несподіваністю. Його постать оточують анекдоти, чутки, коментарі. У своєму телевізійному інтерв'ю із Солером Серрано письменник наголосив, що індивід у жодному разі не є одновимірним, а більше нагадує багатогранну фігуру, призму, яка розкладає світло на різнокольорові промені, що утворюють веселку. «Я не вірю у подвійне життя людини, адже всі ми маємо множинне життя», – заявляє Села. Сказане насамперед стосується його самого. Автор багатьох літературних творів, він також був видавцем, громадським і культурним діячем, членом Парламенту Іспанії. Журналіст Солер Серрано додає: «Є Села, який був тореро, чиновником, актором кіно...». Публічний образ Сели складається із цілої низки поширених образів: він і брутальний, і ліричний, і різкий, і витончений, і саркастичний. Він –

порушник інтелектуальної дисципліни, упорядник двотомного «Таємного словника», який містить одне з найповніших зібрань іспанської нецензурної лексики. Американський іспаніст Крістофер Маурер зазначає, що саме слово «Села» давно стало загальником, але воно навряд чи асоціюється з пристойністю. «Жоден інший іспанський письменник, – зауважує науковець, – починаючи від часів Франсиско де Кеведо, який помер 1645 р., не був у громадській думці так щільно пов'язаний із словесним скандалом» [4, с. 41].

На окремий коментар заслуговують стосунки Сели з режимом Франко і взагалі з владою. Ця тема не могла розглядатися об'єктивно за часів Радянського Союзу, оскільки франкізм тлумачився як синонім фашизму, а людина, яка хоч якимнебудь чином співпрацювала з франкістською ідеологічною машиною, отримувала наліпку ідеологічного злочинця. Хоча деякі тексти Сели зазнавали утиску з боку цензури (так, було конфісковано частину непроданого накладу і заборонене друге видання «Родини Паскуаля Дуарте», а також через цензурні перешкоди другий його роман «Вулик» вийшов першим виданням у Буенос-Айресі), сам письменник був інтелектуалом з правими традиціоналістськими поглядами, якщо не прихильним, то цілком лояльним до офіційної ідеології. На початку своєї кар'єри він допомагав режиму викривати опонентів і сам працював цензором. Будучи галісійцем, він не міг не усвідомлювати репресивного характеру франкізму, але приймав його як альтернативу розпорошення Іспанії на частини внаслідок надмірної активності «місцевих націоналізмів».

Села швидко знайшов форму взаємовигідного співіснування з франкізмом, що дало йому змогу реалізовувати амбітні літературні й культурні проекти, успішно сприяти естетичному та ідеологічному просуванню Іспанії в напрямку до перетворення на відкриту європейську країну, якою ми знаємо її сьогодні. Ще у 1950-х рр. Села заснував журнал «Папелес де Сон Армаданс», а також одне з найпрестижніших на сьогодні видавництв «Алфагуара», в якому публікував твори письменників-вигнанців, згодних за певних умов на те, щоб побачити свої твори надрукованими на території франкістської Іспанії.

За часів пізнього франкізму, а також під час переходу від диктатури до демократії завдяки своїй творчій активності, підприємливості, тактиками самореклами, а також умінню знаходити спільну мову з владою (не тільки франкістською, а й тією, що прийшла після смерті диктатора) Села перетворюється на одного з найпомітніших символів і найвпливовіших авторитетів Іспанії. Відома його роль у запровадженні в Іспанській конституції 1978 року формулювання, згідно з яким єдиною офіційною мовою країни може бути тільки «кастильська, або іспанська». Його похорон став значною національною подією, на якій були присутні король Іспанії Хуан Карлос, королева Софія, тодішній прем'єр-міністр Іспанії Хосе Марія Аснар, інші видатні посадовці та культурні діячі.

Проте ані епатаж, ані вміння успішно лавірувати у складних стосунках із владою самі по собі, як відомо, не можуть забезпечити жодному письменнику значне місце в історії національної літератури. Визначальним чинником тут все ж таки залишається талант, завдяки якому написані тим чи іншим автором книги продовжують дивувати й бентежити читачів. «Я вважаю себе найважливішим іспанським письменником після «покоління 1898 року», – заявив про себе Села у 1950-х рр. Таку точку зору підтримує відомий іспанський літературознавець Хосе Карлос Майнер, який у статті пам'яті Сели, надрукованій у газеті «Ель Паїс», називає його «письменником повоєнної епохи»: «Каміло Хосе Села, автор, який успішно реалізував кар'єру професійного письменника між 1939 і 1975 рр. Традиціоналіст, неоромантик і сюрреаліст, творець «Вулика» сам по собі становить цілу літературу й синтезує всі традиції, не залишивши після себе школи. Лише епігонів» [3].

Така оцінка внеску Сели в історію іспанської літератури не є формальним елементом риторики надгробних промов, а радше констатацією факту. Села завжди йде своїм шляхом у літературі і є абсолютно вільним від будь-яких формальних вимог чи обмежень. Його перу належать романи «Родина Паскуаля Дуарте» (1942), «Нові поневіряння і негаразди Ласарільйо з Тормеса» (1944), «Вулик» (1951), «Місіс Кардуел зі своїм сином» (1953), «Святий Каміло 1936», «Мазурка для двох небіжчиків» (1983), «Христос проти Аризони» (1988), подорожні нотатки «Подорож до Алькарії» (1948), «З Міньйо до Бідасоа» (1952), «Євреї, маври і християни. Нотатки однієї мандрівки до Авіли, Севільї та інших земель» (1956), «Перша мандрівка до Андалузії» (1959), «Друга подорож до Алькарії» (1989), численні короткі оповідання, кілька п'єс, кіносценаріїв, десяток збірок поезії, спогади, словники та багато інших творів. Від першої до останньої сторінки Села експериментує, намагаючись не повторювати себе, і виявляє фантастичну винахідливість у виборі літературних технік. Письменник активно втягує читача у процес співтворчості, детально пояснюючи у передмовах, а також в інтерв'ю свої задуми і власну поетику.

Продовжувач традицій, він водночас послуговується здобутками авангарду і виконує роль справжнього революціонера мистецтва слова, який розкриває головні екзистенційні колізії другої половини XX ст. Шведська академія, яка присуджує Нобелівські премії, визначила здобуток Сели у літературі такими словами: «... За багатство та насиченість прози, яка зі стриманим співчуттям виражає провокаційне бачення беззахисності всього людського роду». Формулу письменницького методу Сели влучно сформулював критик Сантьяго Родрігес Сантербас: письменник застосовує «прийом «одивнення» за допомогою суміші гумору, ніжності, жорстокості, жаху, невимушеності, удавано безвідповідальної словесної гри та вжитку есхатологічної лексики». Перший роман Каміло Хосе Сели «Родина Паскуаля Дуарте» (1942), за

оцінками іспанської газети «Ель Паїс», найчастіше з усіх іспанських романів (мабуть, за винятком «Дон Кіхота») перекладається іншими мовами світу. Твір написаний у формі сповіді: Паскуаль Дуарте, селянин із провінції Бадахос (Естремадура), в очікуванні смертного вироку викладає сумну історію свого життя, яке складається зі страждань, болю, жорстоких вчинків, а потім із кількох убивств, зокрема, коханця сестри, власної матері й дона Хесуса Гонсалеса де ла Риви, графа Торремехії. Про останнє вбивство в тексті сповіді не йдеться, а згадується у присвяті, хоча саме за нього Паскуаля приречено до страти.

Книга, перенасичена похмурою атмосферою, дала поштовх для виникнення цілого напряму в іспанській повоєнній літературі, відомого як тремендизм (від іспанського слова «tremendo» – «жахливий», «страхітливий»). Знаний іспаніст Рендолф Д. Поуп визначає «тремендизм» як «літературний стиль, що деформує реальність, переважно роблячи акцент на огидному та шокуючому» [5, с. 139]. Витоки естетики «тремендизму» слід шукати в літературі «покоління 1898 року», зокрема в прозі Піо Барохи і Рамона дель Вальє-Інклана. Сюжет тремендистського твору розповідає, як правило, про випадки насильства. «Тремендистські» персонажі – маргіналізовані істоти (злочинці, каліки, проститутки), мова творів вирізняється навмисною грубістю. Представниками «тремендизму» в іспанській літературі періоду після закінчення Громадянської війни є сам Села, а також Рафаель Гарсіа Серрано (роман «Віддана піхота» (1944) та Даріо Фернандес Флорес (роман «Лола, чорне дзеркало» (1951).

Появу «тремендизму» пояснює специфічна духовна атмосфера, що склалася в іспанській літературі протягом так званої першої епохи «повоєнного періоду» – приблизно з 1939 до 1954 року. В цей момент Іспанія існує за умов диктатури, цензури та суцільної бідності. Така духовна атмосфера спричиняє трансформацію естетики та поетики іспанського роману. Відомий іспаніст Гонсало Собехано, характеризуючи літературну ситуацію ранньої повоєнної доби і порівнюючи її з передвоєнною, зазначає, що до 1936 р. більшість іспанських романістів переважно приділяли увагу життю індивідуальної свідомості або тяжіли до написання абстрактно-філософських творів. Після закінчення Громадянської війни серед іспанських письменників знову відроджується бажання художньо досліджувати конкретну й безпосередню реальність, обставини – час і місце, в яких живе іспанське суспільство. Так народжується новий тип реалізму, який «шляхом створення об'єктивних свідоцтв у формах з високим ступенем художньої концентрації, прив'язаних до конкретної соціальної проблеми та історичного моменту» намагається «подолати схильність до чистого спостереження, характерну для «костумбризму», а також описовий аналіз класичного реалізму XIX ст.» [7]. Далі Г.Собехано визначає два напрямки розвитку цього нового реалізму.

Перший з них живиться інтересом до екзистенційних проблем сучасності за умов ситуації, яка ставить під сумнів головні основи людського існування. Це так званий «екзистенційний реалізм». Його оформлення відбувається під безпосереднім впливом філософії екзистенціалізму, яка набуває поширення у повоєнній Іспанії. Каміло Хосе Села, зокрема, студіює твори Мігеля де Унамуно і Хосе Ортеги-і-Гассета. Поряд із власною екзистеціалістською традицією, помітним явищем в іспанському інтелектуальному просторі стають французькі екзистенціалісти Альбер Камю, з чиїм твором «Сторонній» «Родину Паскуаля Дуарте» часто порівнюють, а також Жан-Поль Сартр. Книги останнього 1948 року потрапляють до списку заборонених. Серед представників «екзистенційного реалізму» Г. Собехано виділяє письменників покоління війни Каміло Хосе Селу, Кармен Лафорет, Мігеля Делібеса, а також таких письменників-вигнанців, як Макс Ауб, Франсиско Айала.

Другий напрям нового реалізму, на думку Г. Собехано, викристалізовується як спроба осмислити іспанське суспільство через опис станів і конфліктів, що супроводжують кризу, а також як пошук шляхів її розв'язання. Такий реалізм науковець пропонує назвати «соціальним». Його репрезентують письменники наступного покоління Рафаель Санчес Ферлосіо, Хуан Гойтисоло, Ана-Марія Матуте, Луіс Мартін Сантос, Хуан Марсе та ін.

Таким чином, якщо застосовувати класифікацію, запропоновану Г. Собехано, «тремендистський роман» К. Х. Селі «Родина Паскуаля Дуарте» є першою спробою реалізувати на практиці естетику «екзистеційного реалізму». Увібравши в себе екзистенціалістський умонастрій з його тривогою, страхом перед ніщо, трагізмом вибору, відірваністю від ґрунту, Села пише твір, у якому намагається зобразити сучасну іспанську людину та іспанську націю в стані розгубленості й загубленості, в ситуації ціннісної кризи, комунікативного розриву, відчуження. Це не книга про війну (хоча дух війни витає над нею) і не прихована критика франкістської ідеології, як це намагалося довести радянське літературознавство, зокрема Інна Тертерян (хоча таке прочитання тексту також цілком зрозуміле й відповідає духові часу). Це також не простий зріз жахливої іспанської реальності. Тепер, з відстані часу, можна стверджувати, що К. Х. Села написав філософський роман про людську природу, в якій головною нерозв'язною проблемою є насильство як безумовна екзистенційна константа буття, що визначає стосунки між людьми і на рівні родини, і на рівні соціуму.

Було зроблено чимало спроб «вписати» роман Селі в традицію «соціального» реалізму. Тут історики літератури, як правило, посилаються на слова самого Селі, який характеризував свого героя так: «... той, кого зазвичай називають злочинцем, не більш ніж знаряддя злочину; справжній злочинець – суспільство, яке породжує ці знаряддя, або ж дозволяє їх породжувати». Точку зору письменника повторює відома радянська дослід-

ниця Інна Тертерян. Вона вказує, що перші розділу роману, перенасичені «тремендистською образністю», становлять приклад того жахливого оточення, яке формує Паскуаля. Для його «виховання» вирішальними є такі чинники, як жорстокість і примітивізм стосунків у родині, нелюдський пейзаж, гнітюча соціальна нерівність. Під їхнім впливом Паскуаль перетворюється на месника «не людині, але суспільству» (І. Тертерян) [1, с. 9].

Шукаючи відповідь, чому Паскуаль Дуарте вбиває, науковці також звертаються по допомогу до психоаналізу. Відомий іспаніст Алан Гойл зауважує, що насильство персонажа є компенсацією його пригніченого лібідо. Зіткнувшись із фактом неможливості реалізувати свою функцію батька через викидень першої дитини і смерть другої, він звільняється від нав'язливих невротичних станів, застосовуючи насильство. З іншого боку, ненависть до матері може бути витлумачена з погляду психоаналітичної теорії Клейна, який трактує агресію як параноїдально-шизоїдну проекцію. «Феномен агресії, пише А. Гойл, був найкраще вивчений Фройдом. Вона виникає в результаті формування над-его під впливом інтерналізації агресії як почуття провини. Такий підхід проливає світло на найважливіший етап розвитку особистості Паскуаля Дуарте, коли той досягає самоусвідомлення, стаючи оповідачем власної історії. Для розуміння специфіки формування над-его персонажа принципово важливо звернутися до широко відомого комплексу Едіпа» [2, с. 2].

Очевидно, як соціальна, так і психоаналітична інтерпретації природи насильства Паскуаля Дуарте небезпідставні, але вони значно спрощують смисли роману, оскільки ігнорують наратологічний вимір книги – те, яким чином розповідається в ній про насильство. Такі видатні сучасні іспаністи, як Рендолф Д. Поуп, Герман Гульйон, Каслін М. Вернон, Женевьєв Шампьо та багато інших вказують на те, що Каміло Хосе Села створює складну систему оповідачів, які причетні до передачі інформації про скоєні Паскуалем злочини.

Головним інформантом є сам Паскуаль Дуарте, який, очікуючи на смертний вирок, записує свою сповідь. Варто підкреслити, що форма викладу від першої особи однини завжди додає персонального виміру історії, але водночас змушує читача ставити під сумнів її об'єктивність, адже людям властиво самовиправдовуватись, або їх зраджує пам'ять, або діють інші чинники, що віддаляють нарацію від реальності. Паскуаль Дуарте не завжди дотримується хронологічної послідовності подій, не всі факти викладає: зокрема, лише згадкою у присвяті він вказує на той злочин, за який його засуджено до смерті. Крім того, дивує колосальна літературна ерудиція і майстерність Паскуаля: під час викладу історії свого сумного життя він активно послуговується інтертекстом, що відсилає до великої іспанської літературної традиції. Цитований вище Г. Собехано вказує, що сповідь Паскуаля відтворює риси іспанського «шахрайського роману» (це і Гусман де Альфараче, і «Ласарільой з Тормеса», і найбільшою мірою «Пройдисвіт Пабло» Франсиско де Кеведо), естетику деформації Рамона дель Вальє-Інклана, «стилістику одивнення» Піо Барохи, міфологічне бачення «сімейних трагедій» Федеріко Гарсіа Лорки. Забитий селянин з Естремадури виявляється занадто освіченим. Поза сумнівом, Паскуаль Дуарте – це мовленнєва маска, в який голоси оповідача й автора змішуються.

Автобіографічній оповіді Паскуаля Дуарте передує кілька коротких текстів: заувага переписувача, лист Паскуаля Дуарте одержувачу своїх спогадів і фрагмент заповіту цього одержувача з розпорядженнями стосовно долі рукопису Паскуаля. Після сповіді вміщено ще три тексти: ще одна заувага переписувача, письмове свідчення священика, який сповідував Паскуаля у в'язниці, а також свідчення тюремного наглядача, який був присутнім на страті Паскуаля. Як зазначає Ж. Шампьо, тут ми маємо справу з відомим ще від часів Сервантеса прийомом: удаючи намір створити оповідь, максимально наближену до реальності, і довести її «справжність», автор оточує цілком вигаданий фрагмент системою текстів, «представлених як невигадані». Проте такий спосіб побудови оповіді «замість того, щоб надати історії статус вірогідної, породжує щодо неї сумнів і руйнує довіру читача» (Ж. Шампьо) [6, с. 413]. Цей ефект виникає завдяки тому, що різні тексти інформаторів у «Родині Паскуаля Дуарте» містять суперечності. Наприклад, переписувач у першій заувазі стверджує, що тільки копіює текст, але тут же додає, що він його також коментує і навіть цензурує («В окремих надто брутальних епізодах я визнав за краще вдатися до ножиць»). Приблизно тим самим займався і сам Села. Переписувач маніпулює не тільки текстом, а й окремими фактами життя Паскуаля, зокрема, робить спробу датувати лист Паскуаля за кольором чорнил. Виникає справедливе запитання, чи не є переписувач автором сповіді чи принаймні її співавтором. Священик і наглядач у в'язниці діаметрально протилежно описують поведінку Паскуаля під час страти. Таким чином, пише Р. Д. Поуп, «Родина Паскуаля Дуарте» – це справжній тріумф смислової невизначеності: чи має роман на увазі, що селяни, які повстали проти своїх господарів, були настільки неспроможні контролювати себе і були настільки жорстокими, що не зупинялися перед вбивством власної матері під впливом Едіпового комплексу? Чи роман змальовує стан маргіналізованості, невігластва, злиднів, які можуть підштовхнути людину до використання насильства як єдиної можливої реакції на безжалісну експлуатацію?» [5, с. 139]. Однозначної відповіді текст роману не дає. Завдяки складній системі оповідачів ідентичність Паскуаля Дуарте зникає – вона більше не може бути виключно проекцією соціального середовища або підсвідомого, а стає плинною нарацією, що перебудовується залежно від точки зору оповідачів та обраних ними оповідних стратегій.

Роман «Родина Паскуаля Дуарте» – це книга про насильство, але це також і книга, яка демон-

струє, що те, як ми розуміємо природу людини, залежить від того, як ми про цю людину розповідаємо. Така обставина дає нам пояснення, чому роман Сели має таке виняткове значення в сучасній іспанській культурній свідомості. З одного боку, в ньому йдеться про насильство (не тільки самого Паскуаля, а й державне, приватне, фізичне, психологічне), яке є постійною референційною зоною (обсесійним мотивом) іспанського духовного простору, починаючи від 1939 р. і закінчуючи сьогоденням. З другого боку, «Родина Паскуаля Дуарте» – це класична модель сучасного розуміння людського «я», яке є явищем множинним, різновекторним – таким, що вислизає, адже існує не як даність, сформована зовнішнім світом, а як безперервна гра різними наративними стратегіями. У такий спосіб перший роман Каміло Хосе Сели одночасно стає першим твором всієї новітньої іспанської літератури другої половини XX ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Тертерян И. А. Камило Хосе Села / И. А. Тертерян // Камило Хосе Села. Мастера зарубежной прозы. – М. : Прогресс, 1980. – С. 5–19.
2. Hoyle A. La familia de Pascual Duarte: psicoanálisis de la historia / A. Hoyle // AIH. Actas VIII, 1983. – P. 1–11.
3. Mainer J. C. El escritor de la posguerra [Електронний ресурс] / José Carlos Mainer // El País. Com. Babelia. 25/01/2002. – Режим доступу : http://www.elpais.com/articulo/narrativa/CELA_TRULOCK/_CAMILO_JOSE/escritor/posguerra/elpepuculbab/20020126elpbabnar10/Tes
4. Maurer Ch. The Tremendist. The Brutal and the Lyrical World of Camilo José Cela / Christopher Maurer // The New Republic. – 1990. – September 3. – P. 41–44.
5. Pope R. D. Narrative in Culture / Randolph D. Pope // Gies, David T. (ed.). The Cambridge Companion to Modern Spanish Culture. – Cambridge : Cambridge University Press, 2002. – P. 134–146.
6. Rico F. Historia y crítica de la literatura española / Francisco Rico. – 8/1. Época contemporanea : 1939-1975 / Primer suplemento. Santos Sanz Villanuena. – Barcelona : Crítica, 1999. – P. 412–414.
7. Teledebate CELA sobre «La familia de Pascual Duarte», de Camilo José Cela [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.xtec.cat/~rsalvo/cela/dossier/index.htm.

© Пронкевич О. В., 2010

Стаття надійшла до редколегії 25.06.10 р.